

Спаський Ф.Г. Пам'яті декількох регентів церковних хорів і їх півчих Київського району перед війною і під час її (зі спогадів) (*підготовка до друку та передмова О. Морозова*)

Видана в одному з періодичних видань російської діаспори в США і невідома раніше в Україні стаття Ф.Г. Спаського розповідає про деякі центри церковного співу в дореволюційний час на території Чернігівщини, про їх традиції та найбільш яскравих представників. Матеріал будується переважно на особистих спогадах автора, почерпнутих зі свого життєвого досвіду, а також із сімейної історії Спаських.

Ключові слова: церковний спів, регенти, Київський округ, о. Миколай (Переяславець), Спаські.

Спасский Ф.Г. Памяти нескольких регентов церковных хоров и их певчих Киевского района перед войной и во время ее (из воспоминаний) (*подготовка к печати и предисловие О. Морозова*)

Изданная в одном из периодических изданий российской диаспоры в США и неизвестная ранее в Украине статья Ф.Г. Спасского рассказывает о некоторых центрах церковного пения в дореволюционное время на территории Черниговщины, об их традициях и наиболее ярких представителях. Материал построен преимущественно на личных воспоминаниях автора, почерпнутых из своего жизненного опыта, а также из семейной истории Спасских.

Ключевые слова: церковное пение, регенты, Киевский округ, о. Николай (Переяславец), Спасские.

Spaskiy Th.G. To memory of a few regents of church galleries and their chanters of the Kiev District before and during war (from memories) (*preparation to the print and preface of O. Morozov*)

Published in one of magazines of the Russian Diaspora in the USA and unknown before in Ukraine the article by Th.G. Spaskiy tells about some centres of the church singing in pre-revolution time on territory of Chernihiv Region, about their traditions and most bright representatives. Material is built mainly on the personal memories of author, drawn from the vital experience, and also from domestic history of Spaski family.

Key words: church singing, regents, Kyiv District, father Mycolay (Pereyaslavets), Spaski.

[надійшло до редакції: 17.01.2011 р.]

УДК 001(091/092);53(091/0923)

Богдан КОЖУШКО
(Київ)

Дещо про українське коріння родоводу Г.В. Вульфа – видатного фізика-кристалографа

Чернігово-Сіверську землю прославили у світі багато її уродженців, а також знані постаті, які трудилися на її теренах або здобули тут вищу освіту. До числа таких належить видатний фізик Георгій (Юрій) Вікторович Вульф, який 10 (22) червня 1863 р. народився у м. Ніжині. На жаль, в науковій літературі тривалий час тільки цим фактом й обмежувалися дослідження про зв'язок ученого з Україною: навіть в обох випусках багатотомної “Української радянської енциклопедії” жодної згадки про Г.В. Вульфа немає. Натомість, майже кожному, хто вивчав шкільний курс фізики, має бути відоме це ім'я як співавтора формули для визначення максимумів відбитого від кристалів Х-ви-

промінювання*¹ (ввійшла в історія науки як “правило Вульфа-Бреггів”). Глибше ознайомлені з фізикою напівпровідників можуть назвати також “принцип Кюрі-Вульфа”, який описує закономірності процесу вирощування кристалу з розплаву. Професійні ж фізики-кристалографи вдячні Г.В. Вульфові як за його оригінальну концепцію симетрії кристалів, так і за проведені ним перші X-структурні дослідження різних твердих тіл, які продовжуються до сьогодні з повсюдним застосуванням зручної “сітки Вульфа”.

Наукові здобутки вченого достатньо добре вивчені, хоча сфера його наукових інтересів була дуже широкою: кристалографія, кристалофізика, кристалооптика, дифракція X-променів, рентгеноструктурний аналіз, мінералогія, фізика рідких кристалів тощо.

Одночасно практично нічого не було відомо про особистість Георгія Вікторовича, його родовід, громадянську позицію, політичні погляди, духовне життя й культурні уподобання. Українські дослідники історії науки виконали в цьому напрямі лише поодинокі та дуже поверхневі висліди [1], в більшості випадків цих питань взагалі не торкалися [2]. В останнє десятиліття значно далі пішли російські вчені; серед науково-бібліографічної серії Російської академії наук з'явилася книга професора А.С. Соніна [3]. В державних архівах Москви та Варшави про вченого-фізика були відшукані невідомі сторінки справ. Однак, найбільшим успіхом дослідників стала можливість доступу до приватного архіву сім'ї онуки Вульфа – Ольги Володимирівни. На жаль, поки залишилися не опрацьованими архіви Чернігівщини та Києва, вони ще чекають своїх, сподіваємося українських, пошуковців.

Отож, Георгій Вікторович Вульф народився в дворянській сім'ї: його рід походить від шведського офіцера Ульфа (Вульфа), який пораненим попав у полон після Полтавської битви (1709) [4]. Деякі енциклопедичні видання сьогодні вважають, що батько вченого – Віктор Костянтинович Вульф – працював директором чоловічої гімназії в Ніжині [5]. Проте, інші дослідники стверджують, що він трудився спочатку викладачем словесності в Чернігівській чоловічій гімназії, а пізніше був переведений до Варшави на посаду директора найкращої в місті 6-ої гімназії [6]. Цю гімназію згодом, у 1880 р., закінчив його син Георгій, який невдовзі після народження покинув українську землю й провів дитинство та юність в колишньому Царстві Польському. Мати Г.В. Вульфа – Лідія Григорівна Гудима належала до старовинного українського дворянського роду, була дочкою директора славної Чернігівської (чоловічої) гімназії Григорія Гудими [7].

*¹ Термін X-промені (“ікс-промені”) походить від первинної назви “невідоме” чи “невидиме” випромінювання. Саме так у сучасному науковому світі називають те випромінювання, яке за офіційними даними було відкрито В.-К. Рентгеном у 1895 р. Щоправда, на території колишнього СРСР, а також у Японії, Хорватії, Ізраїлі, Туреччині прижилася інша назва цього випромінювання – “рентгенівське” і, відповідно, похідні від нього слова: рентгенівські промені, рентгенографія, рентгеноструктурний аналіз тощо.

Ось і все, що нині встановлено про українське коріння славного вченого. Проте, навіть ця скупа інформація подається, мабуть, уперше в українській історіографії. Крім того, авторові даного дослідження також вдалося дещо прояснити в цьому питанні.

Як довів на початку ХХ ст. В. К. Лукомський – відомий російський дослідник культурної спадщини і геральдики на території українських земель – більшість родів місцевого дворянства були прямим продовженням козацької старшини періоду Гетьманщини. Причому ця старшина, яка формувала тоді правлячу соціальну версту краю, вийшла переважно з народної маси. Лише невелика частина дворянських родів, як пише В.К. Лукомський, була шляхетського походження й локалізувалася на Чернігівщині, Сіверщині ще до доби Хмельниччини [8]. Відтак, у “Малоросійському гербовнику” було вміщено бл. 700 гербів даних трьох груп родів: старшини, старої шляхти (котра згодом зливається зі старшинською) та нащадків державних службовців. Серед них у списку прізвищ родоначальників родів старої шляхти знаходимо описання гербів родів “Гудими–Левковичі” та “Гудими–Месенцови”, з розміщеними в таблицях № 3 та № 47, відповідно, рисунками цих гербів. На жаль, детального описання родоводів не подається й однозначно ідентифікувати, який саме з них двох пов’язаний із матір’ю Г.В. Вульфа не вдалося.

Також удалося виявити цікавий факт: Григорій Гудима закінчував Ніжинську Гімназію вищих наук, в одному класі з ним у 1830 р. училися: граф Яків де Бальмен, побратим Т.Г. Шевченка (був натхненником “Закону Божого” або “Книги буття українського народу” – програмного документа Кирило-Мефодіївського братства, йому Т.Г. Шевченко присвятив свою поему “Кавказ”); Петро Катеринич – родич Я. де Бальмена, майбутній письменник; Василь Прокопович – у майбутньому викладач кадетського корпусу, письменник, громадський діяч; Василь Халупко – згодом начальник канцелярії департаменту гідрографії військово-Морського міністерства, мандрівник, письменник [9]. До того ж на квартирі у знаменитого професора-природознавця Микити Соловійова, куди часто навідувався молодий Гриць Гудима, разом із Я. де Бальменом і П. Катериничем, проживали їхні земляки-сусіди по маєтку – Євгеній Гребінка й Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Обидва незабаром стануть близькими друзями-помічниками Т.Г. Шевченка. Перший уже в гімназійний період написав українською мовою переважну більшість своїх байок, другий – знаменитий у майбутньому етнограф, фольклорист, історик, мовознавець. Слід нагадати, що якраз на цей період часу припадає розслідування “Справи про вільнодумство”, яка завершилася звільненням п’ятьох прогресивно налаштованих викладачів гімназії в Ніжині. До того ж, у 1832 р. Гімназію вищих наук перетворили на Фізико-математичний ліцей з 3-ох річним навчанням (до цього навчання тривало 7 років). Такою жорстокою була реакція російського самодержавства на розповсюдження прогресивних ідей у молодіжному середовищі ніжинського вищого навчального закладу. Ось на таких традиціях формувався світогляд діда Г.В. Вульфа, їх наслідком стали в майбутньому вільнодумство та демократичні переконання самого вченого-фізика, що без усякого сумніву передалися йому від діда по материнській лінії.

Григорій Вульф був наймолодшою в сім’ї дитиною, мав ще 2 сестри і 2 братів [10]. Старша сестра Ольга вийшла заміж за відомого художника, академіка Російської художньої академії Миколу Олександровича Бруні, молодша Тетяна стала дружиною професора фізики Імператорського Варшавського університету Миколи Григоровича

Єгорова. Брат Микола став лікарем, інший брат – Олександр – видатним електромеханіком, професором Петербурзького політехнічного інституту.

Добре відомим є варшавський період життя Г.В. Вульфа, пов'язаний, головне, з місцевим університетом. У 1880 р. він вступає на природниче відділення фізико-математичного факультету цього університету. Вже з II-го курсу займається кристалографією у професора-мінеролога О.Є. Лагорію, одночасно працює в фізичній лабораторії професора М.Г. Єгорова. На III-му курсі виконав експериментальну роботу, за яку отримав на конкурсі золоту медаль. Після закінчення навчання (1885 р.) був залишений на кафедрі мінералогії для виконання наукової дисертаційної роботи.

Окрім того, устав університету надавав молодому вченому право на закордонні від'їзди. Тому 1889 р. Г.В. Вульф від'їздив в Мюнхен до патріарха європейської кристалографії – професора Пауля Грота. Тут молодий учений виконав роботу з дослідження кристалів сірчистоокислого берилію, яка стала основою його магістерської дисертації. Впродовж 1890–1891 років він працював над проблемами метрології в паризькій лабораторії академіка Альфреда Корню, відомого оптиком, зокрема, підвищував точність вимірювання деформації твердих тіл. У результаті Г.В. Вульф пройшов прекрасну школу як фізик-експериментатор. Одночасно, вперше проживши майже 3 роки в європейському демократичному середовищі, він мав можливість реально відчувати його значні переваги над відсталим російським самодержавним режимом.

Докторську дисертацію, присвячену описові фізичних закономірностей процесу вирошування кристалів, Г.В. Вульф захищає в Новоросійському університеті в Одесі (1896), оскільки розійшовся в наукових підходах із професурою своєї alma mater [11]. Це було поверненням ученого, хоча й короткочасним, на рідну українську землю. Після успішного захисту дисертації він зайняв вакансію на кафедрі мінералогії та кристалографії Казанського університету. Проте, доля усміхнулася молодому вченому: вже через три семестри він повертається до Варшави на посаду ординарного професора кафедри мінералогії.

Не достатньо висвітленою сторінкою життєвого шляху Г.В. Вульфа є його конфлікт із російською окупаційною владою та реакційною професурою під час варшавського періоду його життя. Саме тоді в повній мірі проявилися громадянська позиція Георгія Вікторовича, його непохитна твердість у відстоюванні демократичних переконань, вільнолюбний дух.

Революційні події 1905 р. в Російській імперії збурили та поляризували російське суспільство. У Польщі вони мали особливість – яскраве національне забарвлення, оскільки поляки вже понад століття вперто й завзято боролися за свою незалежність; бажали відновити втрачену державність. В основу революційних виступів було покладено боротьбу з тотальною русифікацією, за збереження польської самобутності. В центрі боротьби опинився Варшавський університет, де майже всі викладачі й професори були росіянами, а студенти – поляками (1100 із 1200). Навчання проводилося російською мовою, що й викликало серйозні студентські протести. З початком нового 1905/06 навчального року хвилювання серед студентської молоді досягли апогею: 1 вересня 1905 р. велика кількість студентів заблокувала всі входи до приміщення університету й навчання довелося перенести. Закінчилося все тим, що із Санкт-Петербурга надійшло розпорядження про тимчасове закриття навчального закладу.

Одним із не багатьох викладачів, що не побоялися підтримати студентів, був Г.В. Вульф. Так, 24 вересня 1905 р. у прогресивній і дуже популярній петербурзькій газеті “Сын

Отечества” (видавалась партією лівих есерів) він опублікував велику статтю, в якій переконливо доводив, що причиною кризи є “политика обрусения, проводящаяся с неумолимой прямолинейностью, достойной лучшего применения <...> Возврата к прошлому нет и уже быть не может...единственная возможность сохранить высшую школу в Царстве Польском состоит в допущении в нее местных общественных сил”. Г.В. Вульф був налаштований категорично проти перенесення університету з Варшави в будь-яке інше місто Російської імперії, як це пропонували царській владі зробити деякі реакційні професори.

Уйти всем составом, забрав с собой всё культурное достояние края в виде библиотеки, музеев, коллекций и прочего университетского имущества <...> уйти и оставить после себя не только пустое, но и опустошенное место – такое решение вопроса представляется мне поистине чудовищным”.

Г.В. Вульф приходиться до розумного та логічного висновку: “Единственный выход – это постепенная колонизация университета”.

Через деякий час учений знову повертається до цієї теми. 2 травня 1906 р. він публікує чергову статтю, після якої зазнає нищівної критики та бойкоту як зі сторони влади, так і консервативної частини професури Варшавського університету. З огляду на це, Г.В. Вульф змушений був покинути Варшаву й шукати нове місце роботи. Проте, на виконання розпорядження уряду восени 1908 р. повертається назад. Його чекає відкрита ненависть начальства й неприйняття колег-викладачів. Наступного 1909 р. виповнюється 20 років його викладацької діяльності й учений отримує право на пенсію, яким скористався, переїхавши жити до Москви [12].

Так драматично для вченого закінчився варшавський і розпочався московський період життя. Г.В. Вульф без жодної перерви занурюється в роботу: веде приват-доцентський курс на кафедрі мінералогії у професора В.І. Вернадського в Імператорському Московському університеті. Водночас розпочинає створення кристалографічної лабораторії в приватному міському Народному університеті ім. А.Л. Шанявського [13]. Проте, бурхливі політичні події знову внесли корективи до планів вченого. У відповідь на студентські заворушення влада вводить на територію Московського університету поліцейські підрозділи, порушуючи тим самим статут навчального закладу. Ректор і два проректори подають у відставку, а 5 лютого 1911 р. до них приєднується майже 400 професорів, доцентів і викладачів [14]. Зрозуміло, що серед них був і Г.В. Вульф. Щоправда, цей факт у біографії вченого добре відомий – на відміну від згаданих вище варшавських подій 1905–1906 років [15]. Оцінюючи розмір шкоди, заподіяної цими подіями розвитку вітчизняної науки, автор даного дослідження переконаний, що саме через політичний скандал навколо Московського університету Росія тоді позбавилася честі стати батьківщиною епохального фізичного відкриття, яке зробив у 1912 р. німецький вчений Макс фон Лауе.

Змушений зосередитися лише на роботі в університеті ім. А.Л. Шанявського, Г.В. Вульф із запізненням розпочав перші в Росії дослідження кристалів за допомогою X-променів. До кінця життя цей науковий напрямок для нього залишався пріоритетним і не випадково якраз в цій царині вчений досягнув світового визнання. Напевно в межах цієї статті доцільно обмежитися викладками саме цього напрямку його багатогранної наукової діяльності.

Дана сфера інтересів Г.В. Вульфа була найбільш передовим рубежем прикладної фізики на той час. У цю галузь науки були спрямовано значні зусилля вчених, і цілком закономірно, що в 1912 р. М. фон Лауе зробив епохального відкриття – продемонстрував явище дифракції (розсіювання) Х-променів у кристалах, за яке згодом отримав Нобелівську премію з фізики в 1914 р.

Г.В. Вульфа надзвичайно зацікавило це відкриття, він проявив великий інтерес до теми дослідження структури кристалів, про що свідчить публікація ним тільки в 1913 р. восьми наукових і науково-популярних статей з питань інтерференції Х-променів у кристалах [16]. Так, на початку 1913 р. він публікує в німецькому журналі “Physikalische Zeitschrift” свою знамениту роботу “Про рентгенограми кристалів” [17]. У ній учений не тільки теоретично пояснив відбивання Х-променів від пластинок слюди, яке спостерігали англійці Генрі та Лоуренс Бреггі, і теоретично вивів формулу для розрахунку картинок рентгенівської дифракції, але й показав еквівалентність цієї формули і рівнянь, отриманих М. фон Лауе. Іншими словами, незалежно від батька та сина Бреггів (статті вийшли з друку майже одночасно), зовсім іншим шляхом Г.В. Вульф вивів просту формулу, яка описує кількісно явище дифракції Х-променів на кристалах або закон інтерференції рентгенівських променів, відбитих атомними площинами кристалів (відоме як “правило Вульфа-Бреггів” або “умова Вульфа-Бреггів”). За це відкриття Бреггам була присуджена Нобелівська премія в галузі фізики наступного за М. фон Лауе 1915 р., а Г.В. Вульф залишився без нагороди. Схоже на те, що Георгій Вульф повторив долю українського фізика Івана Пулюя, який у подібній ситуації також не отримав Нобелівську премію за відкриття Х-променів (у 1901 р. премію вручили В.-К. Рентгеніві, який – на відміну від випадку з Бреггами і Г.В. Вульфом – про попередні роботи І. Пулюя знав).

Незважаючи на таку несправедливість, наукова спільнота визнала роботи Г.В. Вульфа такими, що заклали основи рентгенівського структурного аналізу. Самому ж ученому вони принесли належну світову славу. Г.В. Вульф першим серед учених зрозумів величезне практичне значення дифракції Х-променів як єдиного на той час у світі методу прямого експериментального вивчення атомної будови кристалів [18]. Пізніше в некролозі справедливо написав акад. В.І. Вернадський: “професор Вульф, к несчастью рано умерший, был одним из первых, если не первый, кто нашел нить к разгадке рентгенограмм”. Формула, виведена Г.В. Вульфом, стала основою для створення важливих сучасних науково-технічних напрямків: рентгенографії та рентгенівської топографії. Забігаючи наперед, слід зазначити, що згадана формула виявилася справедливою також при дифракції електронів і нейтронів, а тому сучасні методи дослідження структури речовини називаються, відповідно, електронною та нейтронною графією.

Після повалення самодержавства Г.В. Вульф у 1917 р. повертається до праці в Московському університеті. З 1918 р. вже у званні професора читає 5 курсів лекцій, серед яких був спецкурс “Рентгенівські методи дослідження”. Вченому належить ідея створення в Московському університеті кафедри рентгеноструктурного аналізу – першої у світі навчальної кафедри такого типу [19]. Проте створена така кафедра була лише в 1927 р. – вже після передчасної смерті вченого.

Мало хто знає, що Г.В. Вульф зі співробітниками під час I Світової війни розробили новий спосіб виготовлення рентгенівських екранів (для візуалізації рентгенівської ка-

ртинки), які були використані у військових госпіталях для медичних обстежень поранених. До того ж, за ініціативою вченого було налагоджено виробництво таких екранів у Росії [20]. В 1920 р. М. Успенський (асистент і співавтор Г.В. Вульфа) разом із С. Конобеївським завершили й опублікували результати піонерських досліджень з теоретичної інтерпретації рентгенограм текстурованих металевих зразків (текстура прокатної сталі), які згодом стали базою для створення окремого напрямку (неруйнівний контроль якості сталі) у світовій металофізиці. За особливі заслуги в галузі рентгеноструктурного аналізу Г.В. Вульфа в 1921 р. обирають чл.-кор. Російської академії наук*². Перед цим вченого обрали керівником Московського фізичного товариства, до якого входили практично всі корифеї російської фізичної науки: Н.Е. Жуковський, А.Ф. Іоффе, П.П. Лазарев, Л.І. Мандельштам, І.П. Павлов, Н.Д. Папалексі, К.А. Тимірязєв, Н.А. Умов, П.С. Еренфест, Г.С. Ландсберг, С.І. Вавилов, А.Н. Крилов, І.Е. Тамм.

На завершення слід згадати про ще одну маловідому сторінку життєвого шляху Г.В. Вульфа – таруський період його діяльності. Останнє десятиріччя свого життя вчений-фізик прожив між Москвою та курортним містечком Таруса Калузької обл., де на орендованій дачі оселилася його дружина Віра Василівна Якунчикова-Вульф. Знову проявилася громадянська позиція вченого: він переймався актуальними питаннями самоосвіти простого народу й підвищенням рівня його духовності. З цією метою 1915 р. подружжя Вульфів виступає з ініціативою заснування в провінційних містах Російської імперії такої інституції, як Народний дім, “где бы народ мог проводить свой досуг за чтением газет, журналов, книг, смотреть театральные пьесы, кинематографические картины, слушать музыку, чтение стихов, лекции и учиться” [21]. Під час війни така ідея видається утопічною, але Вульфам вдається її реалізувати: Таруська міська управа призначає Віру Василівну на посаду попечителя жіночого училища, і вона управляє питаннями діяльності місцевого Народного дому*³.

Від того часу в тихому курортному містечку довкола дружини Г.В. Вульфа завирувало культурне життя. Сюди регулярно почали приїжджати знані співаки, музиканти, поети, сценаристи, митці та художники із Москви, Петербурга, Калуги. В.В. Якунчикова-Вульф перебувала в самому центрі цих подій і стала душею всього культурного життя Таруса. За її ініціативою було організовано перший у Росії меморіальний музей, присвячений творчості художника В.Э. Борисова-Мусатова. Слід згадати, що дружина вченого готувалася у Франції стати професійною піаністкою, але паризьке знайомство, палке кохання й швидке одруження з Георгієм Вікторовичем змінило ці плани. Тут, у Тарусі вона надолужувала втрачене. Г.В. Вульф, між іншим, сам мав певні артистичні здібності – був непоганим співаком і під час свого наукового стажування брав участь у концертах в Мюнхені та Парижі, – що тоді й зблизило його з майбутньою дружиною. В.В. Якунчикова-Вульф також була талановитим живописцем і портретистом, захоплювалася постановкою театральних вистав.

---

*² Розміщена в даній статті світлина була зроблена у зв'язку з якраз цією подією.

*³ Щоправда, ініціатива Вульфів не була новаторською на теренах тогочасної імперії. Наприклад, у тому ж Ніжині подібний заклад – Народний будинок (або Народний дім) – успішно існував ще з 1893 р. і був ліквідований уже за радянської влади. Новаторство Вульфів у справі існування Народних будинків – це намагання створити їх розгалужену мережу, перевести існування подібних закладів у площину державної політики.

Г.В. Вульф помер 25 грудня 1925 р. у Москві. Проте був похований згідно свого передсмертного заповіту в Тарусі поруч із могилою померлої раніше улюбленої ним дружини [22].

Отже, викладені в даному дослідженні матеріали переконливо доводять, що Георгія Вікторовича Вульфа можемо повноправно вважати вченим-фізиком українського походження, до того ж з глибокими українськими коренями. Що не заважає за фактом проживання й діяльності в університетах Польщі та Росії вважати його російським або польським ученим. Для повернення українській науці славних імен видатних вчених-земляків видається доцільним проведення детального дослідження ніжинського періоду життя відомого фізика Г. Вульфа, незважаючи на досить короткотривале тут перебування.

Джерела та література

1. *Богомоленко О.В.* Піонерські дослідження рідких кристалів українськими вченими / О.В. Богомоленко // Наука та наукознавство. – 2007. – № 1. – С. 113–121.
2. *Храмов Ю.А.* Биография физики. Хронологический справочник / Юрий Алексеевич Храмов. – К. : “Техніка”, 1983. – 344 с.; *Він же.* История физики / Юрий Алексеевич Храмов. – К. : “Фенікс”, 2006. – 1176 с.
3. *Сонин А.С.* Георгий Викторович Вульф. / Анатолий Степанович Сонин. – М. : “Наука”, 2001. – 272 с. – (Серия : Научно-биографическая литература).
4. *Сонин А.С.* Максимумы Георгия Вульфа / А.С. Сонин // Химия и Жизнь – XXI век. – 2000. – № 3. – С. 64.
5. *Frank-Kamenetsky V.A.* Wulff, Georg (Yuri Viktorovich) [Електронний ресурс] // Encyclopedia.com. : Complete Dictionary of Scientific Biography [веб-сайт]. – 2008. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830904737.html>. – Назва з екрану (14.09.2011).
6. *Сонин А.С.* Вказана праця. – С. 65.
7. *Сонин А.С.* Георгий Викторович Вульф...
8. *Лукомский В.К.* Малороссийский гербовник / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – СПб. : Издательство черниговского дворянства, 1914. – 213 с.
9. *Мельничук В.* Зібрання творів про Т. Шевченка : Т. 23. Маловідомий Шевченко [Електронний ресурс] / Василь Мельничук // Пам’ятка [веб-сайт]. – Режим доступу: http://pyatka.in.ua/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=102&dir=DESC&order=name&Itemid=151&limit=10&limitstart=10. – Назва з екрану (14.09.2011).
10. *Флинт Е.Е.* Воспоминания о Ю.В. Вульфе / Е.Е. Флинт // Труды Института кристаллографии АН СССР. – 1951. – Вып. 6. – С. 3–14.
11. Там само. – С. 3–14.
12. *Млодзиевский А.Б.* Ю.В. Вульф и развитие кристаллофизики / А.Б. Млодзиевский // Очерки по истории физики в России. – 1949. – Вып. 3. – С. 195–206.
13. *Флинт Е.Е.* Вказана праця. – С. 3–14.
14. *Жданов В.С.* До 75-летия открытия дифракции рентгеновских лучей / В.С. Жданов // Успехи физических наук. – 1987. – Т. 153, вып. 4. – С. 619–631.
15. *Млодзиевский А.Б.* Вказана праця. – С. 195–206.
16. *Жданов В.С.* Вказана праця. – С. 624.
17. *Wulff G.V.* Die Krystall rontgenogramme / G.V. Wulff // Physikalische Zeitschrift. – 1913. – Bd 14. – S. 24–34.
18. *Вульф Ю.В.* Избранные работы по кристаллофизике и кристаллографии / Юрий Викторович Вульф. – М. : Гостехиздат. – 1952. – С. 342; *Вульф Ю.В.* К вопросу о дифракции рентгеновских лучей в кристаллах / Ю.В. Вульф // Журнал русского физико-химического общества. Физический отдел. – 1923. Т. 35, № 1–3. – С. 265–301.
19. *Ильин Б.В.* Юрий Викторович Вульф / Б.В. Ильин // Ученые записки Московского ун-та. – 1940. – Вып. 52. – С. 2–15.
20. Там само. – С. 2–15.
21. *Ипатов В.* Вера Васильевна Якунчикова-Вульф / В. Ипатов // Центр Города. – 2010. – 11 ноября (№ 46 (261)). – С.2.
22. Большая советская энциклопедия / под ред. А.М. Прохорова ; 3-е издание. – М. : “Советская энциклопедия”. – 1976. – Т. 25. – 600 с.

Кожушко Б.В. Дещо про українське коріння родоводу Г.В. Вульфа – видатного фізика-кристаллографа

Подана стаття є першою публікацією в українській науковій періодиці, в якій досліджується коріння родоводу всесвітньо відомого фізика-кристаллографа Георгія Вульфа, уродженця м. Ніжина. Крім наукових досягнень також висвітлено громадянську позицію та демократичні погляди видатного вченого.

Ключові слова: кристаллофізика, рентгеноструктурний аналіз, уродженець Ніжина.

Кожушко Б.В. Об украинских корнях в родословной Г.В. Вульфа – выдающегося физика-кристаллографа

Настоящая статья есть первой публикацией в украинской научной периодике, в которой исследуются корни родословной всемирно известного физика-кристаллографа Георгия Вульфа, уроженца г. Нежина. Помимо научных достижений также проанализирована гражданская позиция и демократические взгляды известного ученого.

Ключевые слова: кристаллофизика, рентгеноструктурный анализ, рожденный в Нежине.

Kozhushko B.V. On the Ukrainian genealogy of George Wulff, an eminent crystal physicist

It is for the first time in the Ukrainian scientific literature that an inquiry is made into genealogy of a world-known Nizhyn-born crystal physicist George Wulff. Apart from scientific achievements, the article analyses civil stand and democratic views of the eminent scientist.

Key words: crystal physics, X-ray crystal analysis, Nizhyn-born.

[надійшло до редакції: 14.09.2011 р.]

УДК 002.2[001.814:82–1] П.С. Морачевський

Тетяна КОТЕНКО
(Київ)

Літературно-історична хроніка “Чумаки, або Україна з 1768 року” Пилипа Морачевського

Над Ніжином місяць світить,
Мов лампа в світлиці,
Місяць ясний – український,
Повний, білолиций.
Хрести церков в його злоті
Горять, червоніють,
Кругом хати та будинки
З садами світліють.
Остер-річка, край берегів
Ряскою повита,
Блищить, як скло, його світлом
Вся зверху залита.
І над нею Безбородський
Будинок ліцею,
З широким двором і з садом
Так пишно біліє.
Тихо, нічого не чуто,
Хоч би яку пташку,

Тільки часовий лицейський
Стука в калаташку;
Тільки пісня українська
Здалека несеться,
І серденько їй в одповідь
І мліє, і б'ється.
Там, на лану, коло ставу,
Серед міста стали
Чумацькі вози з сіллю,
І заночували.
Піду до них. Чумак старий –
Весь світ його знає –
Певно знов про Україну
Пісню там співає.
Люблю слухать його пісні...
І сміюсь, і плачу,
Як про наших дідів співа,
Про славу козачу.

П. Морачевський